

THEMA 4

DE MODERNE KERK

VERZUIILING EN LITURGIE De kerkgeschiedenis van de twintigste eeuw wordt bepaald door de zogenaamde verzuiling, waarbij de maatschappij langs lijnen van kerkgenootschappen en politieke voorkeuren (deze hingen vaak nauw samen) was geordend. Dit betekende dat iedere groepering over eigen maatschappelijke organisaties, zoals onderwijsinstellingen, media, zorginstellingen en sportverenigingen, beschikte. Tijdens de tweede wereldoorlog gingen er stemmen op om deze scheiding in de samenleving ongedaan te maken, maar niettemin kalfde de betekenis van de verzuiling pas na de jaren zestig af.

In de loop van de eeuw werden de traditionele banden met de eigen kring steeds minder hecht, onder andere door ontwikkelingen als de massamedia en toenemende mobiliteit. Technische innovaties veranderden de maatschappij

ingrijpend. Dit leidde tot een zekere individualisering maar ook tot democratisering van de kennis. De positie van de kerken en hun rol in de samenleving stonden voor het eerst ter discussie. De vanzelfsprekendheid van lidmaatschap van een kerk werd losgelaten. Stond in 1889 maar 1,4 procent van de bevolking te boek als buiten-kerkelijk, in 1920 was dit al bijna 15 procent. In de daarop volgende decennia nam dit percentage alleen maar toe. Geloven kwam steeds vaker neer op een individuele keuze in een geïndividualiseerde samenleving. De ontkerkelijkning nam al voor de tweede wereldoorlog zulke vormen aan dat de kerken zich op hun positie bezonnen. In de katholieke en hervormde kerken ontstonden zogenaamde liturgische bewegingen die aanpassingen wilden in de inrichting van de kerkgebouwen. De discussies gingen vaak over de aard van het kerkgebouw en van kerkelijke kunst.

Ook in de eerste decennia na de tweede wereldoorlog stond de betekenis van het geloof en de kerken voor de samenleving nog als een paal boven water. Architecten en stedenbouwkundigen konden zich geen samenleving voorstellen zonder de ordenende en beschavende invloed van de kerken. Bij de idealistische vormgeving van de naoorlogse wederopbouw wijken, gericht op de creatie van nieuwe sociale samenhang, speelden de grote kerkgenootschappen steeds een belangrijke rol. De nieuwe wijken werden veel groter maar moesten de bewoners wel de veilige, vertrouwde, vooroorlogse samenhang blijven bieden. De kerkgebouwen moesten dat 'dorpsgevoel' faciliteren door centra in de wijken worden, waar wijkbewoners elkaar de hele week door bij allerlei activiteiten konden treffen. De kerkgenootschappen namen deze rol graag op zich en er werden in de naoorlogse periode dan ook een groot aantal kerkgebouwen tot stand gebracht. Deels moesten deze de in de oorlog vernietigde of beschadigde gebouwen vervangen, maar vaak waren het ook nieuwe kerken in de nieuwe wederopbouw wijken. Geld voor luxe was er na de oorlog niet, soberheid was meestal troef. Juist daarom valt beeldende kunst in de vorm van beelden, reliëfs of glas-in-lood panelen extra op. Dat was het gevolg van de zogenaamde 1% regeling, waarbij van de rijksoverheid 1% van de bouwsom van openbare gebouwen aan beeldende kunst mocht worden uitgegeven. Het belang dat in de wederopbouw aan de kerk werd gehecht werd bevestigd door de centrale positie die zij in de stedenbouwkundige plannen innamen. Vaak stonden zij op markante, centrale en vrij gelegen locaties in de wijk. Het zijn vaak juist deze kerken die momenteel door fusies en ontkerkelijking leeg komen te staan en worden afgestoten. Hiermee dreigt een belangrijk deel van de moderne kerkelijke architectuurgeschiedenis te verdwijnen.

KATHOLIEKE KERKBOW In de katholieke kerk werden de discussies over kerkbouw en kerkelijke kunst nadrukkelijk door de kerk zelf georganiseerd en geregisseerd. In reactie op het modernisme van de jaren twintig en dertig, propageerden belangrijke katholieke architecten het gebruik van traditionele materialen als baksteen in plaats van beton. In de architectuur bleef de oriëntatie op middeleeuwse stijlen belangrijk, hoewel de voorkeur nu vooral uitging naar romaanse vormen en de vroegchristelijke basilica's. Tot het einde van de jaren vijftig blijft de katholieke kerk voornamelijk bouwen in deze eeuwenoude bouwtradities. Vooral de rol van de Delftse hoogleraar Granpré Molière was daarbij van grote invloed. In het artikel van Jan Wittebol over de bouw van de St Michaël in De Bilt wordt nader ingegaan op de kerkbouw in de stijl van deze zogenaamde 'Delftse school'. De katholieke kerk streefde

onder invloed van de liturgische beweging tot meer participatie vanuit de parochie bij de belangrijke kerkelijke handelingen. Dit betekende onder andere dat het altaar weer zichtbaar werd gemaakt en was een voorbode van de democratiserende tendensen later in de eeuw. Met het Tweede Vaticaans Concilie (1963-1965) veranderde de liturgie sterk en sindsdien droeg de priester de mis op in het Nederlands in plaats van in het Latijn en met zijn gezicht naar de kerkgangers toe. Het kerkinterieur onderging hierbij drastische aanpassingen. Alle overbodige ornamentiek en heiligenbeelden werden verwijderd. Hierbij ging men zo grondig te werk dat wel werd gesproken over een nieuwe beeldenstorm. De centrale regie bij de architectuur van nieuwe kerken werd ook losgelaten, waardoor meer variatie ontstond in stijlen.

PROTESTANTSE KERKBOW In de Hervormde kerk werden ook vóór de tweede wereldoorlog al discussies gevoerd over de liturgie en de wijze waarop de kerkruimte moest worden vormgegeven. Het ging daarbij vooral over de wijze waarop kansel, doopvont en avondmaalstafel in de ruimte moesten worden geplaatst en hoe de zitplaatsen van de gemeente – het zogenaamde bankenplan – daarop moesten worden gericht. Deze liturgische elementen moesten op een evenwichtige wijze een plaats krijgen in het interieur. Zij konden tot ‘een hoofdmoment’ in de architectuur worden verenigd, maar ook een geheel eigen plaats krijgen toebedeeld, zodat het gebruik van de ruimte veel dynamischer werd. De door architecten en theologen gevoerde discussie hadden verschillende aanbevelingen tot gevolg. De bouwopgave na de tweede wereldoorlog was zo groot dat de generale synode van de hervormde kerk een speciale commissie in het leven riep. In 1954 publiceerde deze commissie het rapport *Beginselen van kerkbouw*, waarin zij aan de hand van verschillende onderwerpen adviezen gaf aan gemeenten die een nieuwe kerk moesten bouwen. Het gebouw moest een plek zijn waar de gemeenteleden God, elkaar en zichzelf ontmoeten. De kerk moest zich onderscheiden van de omliggende bebouwing. Dit betekende ook dat het een zekere monumentaliteit of overmaat mocht hebben. Over een bepaalde bouwstijl rept het rapport niet, hoewel wel wordt gewaarschuwd tegen verkeerd begrepen traditionalisme en waardeloze imitatie. Het religieuze karakter werd niet verbonden met een bepaalde bouwstijl. De architect is verantwoordelijk voor de vormgeving. Dit verklaart waarom er binnen de protestantse kerkbouw op geen enkele wijze standaardisatie optrad in de kerkbouw en de vernieuwingen vooral uit hervormde kring kwamen. Het artikel van Marius Kingma behandelt een kerkgebouw in Zeist met een modernistische vormgeving. Deze Thomaskerk vervulde meerdere functies voor de kerkgemeenschap en kon zo

een middelpunt worden in het leven van de gemeenteleden. Hierdoor voldeed het ook aan de eisen die het rapport aan de kerkbouw stelde.

NIET-CHRISTELIJKE RELIGIEUZE ARCHITECTUUR Het spreekt voor zich dat ook andere geloofsrichtingen in de provincie Utrecht over religieuze bouwwerken beschikten en beschikken. De Joodse bevolking vormde lange tijd de belangrijkste religieuze groepering naast de christelijke religies. Tot ver in de achttiende eeuw mochten zij zich niet vrij vestigen in alle Utrechtse steden of dorpen. De provinciale staten hadden namelijk bepaald dat ieder stads- of dorpsbestuur zelf over de toelating mocht beslissen. Zo kende Amersfoort al lang een belangrijke Joodse gemeenschap toen Utrecht in 1788 Joden toestond om zich in de stad te vestigen. Voor dit tijd vestigden de Joden die in Utrecht handel dreven zich in Maarssen en Maarseveen. Lissette Neijenhuis beschrijft in haar artikel over de synagoge aan de Springweg in Utrecht de vereisten waaraan de architectuur van een synagoge moest voldoen. Een relatief nieuwe, maar belangrijke geloofsrichting wordt gevormd door de Islam. Deze religie vestigde zich pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw in Nederland met de komst van de gastarbeiders, maar vormt inmiddels de tweede godsdienst. De eerste moskeeën werden vaak gevestigd in bestaande gebouwen, die aan hun nieuwe functie werden aangepast. Dergelijke tijdelijke onderkomens worden inmiddels in snel tempo vervangen door echte moskeeën. In de Utrechtse wijk Lombok wordt de komende jaren een geheel nieuwe moskee voor de Turkse moslimgemeenschap gebouwd op een zeer markante plek in de wijk en in de stad. Het ontwerp probeert het religieuze en traditionele programma van eisen te combineren en te verenigen met de eigentijdse Nederlandse architectuur. Het artikel van Roos van Enter beschrijft op welke wijze de architect hieraan vorm wil geven en hoe hij met deze opdracht is omgegaan.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فَوَلِّجْهَا شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْأَمْرِ

1982 1402

